

Hornyák Péter István

GENERÁCIÓ A FOGALOMTÖRTÉNET MÉRLEGÉN

MEGJEGYZÉSEK KOSELLECK GENERÁCIÓRA VONATKOZÓ GONDOLATAIHOZ

Az itt következő írás a generációra vonatkozó elméletek fogalom- és hatástörténeti elemzéseinek rövid foglatát szeretné adni, de nem pusztán elméleti bevezetőként a címben feltüntetett témához, hanem azzal – reményeim szerint – szervesen összekapcsolhatóan. Minden szó, metafora, fogalom, ami a fogalomtörténeti elemzések lehetséges tárgyaként jelenik meg, sokszor hat önmagában neutrális jelentésűnek. Ezt a látszatot igyekszik a történeti szemantika és a fogalomtörténet a mindenkori szövevényes nyelvi univerzumon belüli vizsgálataival eloszlatni. A szavak sohasem önállóan, hanem csak más szavakkal való összekötöttségükben léteznek, sajátos jelentéstartalmaik így ennek megfelelően állandóan változnak. Az első három fejezet elemzéseivel ezeket szeretném szabaddá tenni, és napvilágra hozni. Az első fejezetben a generáció antik és középkori jelentésmezői illetve elméletei kerülnek górcső alá, a másodikban a Koselleck által „nyeregkornak” nevezett időszakban (kb. 1750-1850) ismétlem meg a vizsgálatot. A felosztás *eo ipso* önkényes és formális, de talán rá tud mutatni arra a tulajdonképpeni paradigmaváltásra a generáció szó használatával kapcsolatban, amit az „újkor” hoz magával. A harmadik fejezettől a *modern* generációfogalom néhány filozófiai-történeti-szociológiai reflexiójára irányul az elemzés Dilthey (3) és Mannheim (4) gondolatain keresztül,¹ ezt zárja Koselleck (5) bevonása a problémakörbe.

1

Az egymásba olvadó, egymást követő generációk a történelmileg kontingens folyamatok és a természetes változás, mint reprodukció metszetét reprezentálják. Ennyiben a ciklikus időmodellt, az emberi élet egységét, a rokonság premodern és a család modern kategóriáját, a kultúrtörténet szimbolikus formáját éppúgy jelenthetik, mint a pszichoanalízis egyik instanciáját vagy az örökléstan központi kategóriáját. Épp ezért a generációfogalom „tulajdonképpeni” alapjelentésére már eleve ez a nem redukálható sokszínűség nyomja rá a bélyegét. A helyzetet tovább bonyolítja az az etimológiailag kimutatható kettős fogalmiság, miszerint míg az

¹ Pusztán két gondolkodó kiemelése természetesen durva leegyszerűsítése a problémakörnek, hiszen szólni kellene például Ottokar Lorenz, José Ortega y Gasset és Wilhelm Pinder generációelméletéről. A legfőbb ok egyrészt a helyhiány, másrészt az, hogy Dilthey és Mannheim kérdésfelvetései véleményem szerint szervesebben kapcsolhatóak a Koselleck gondolkodásához.

ógörögből átvett latin generatio (genesis) keletkezést és nemzést jelent, addig a genus (genos) megfelelője a nemzetség, nem. Modern vonatkozásban ez a családi (biológiai) származás és a társadalmi egyidejűség kettős szemantikájának feleltethető meg, s mint ilyen a modernitás egyik lehetséges önleírását jelenti az idő-, társadalmi- és önviszonyulás tekintetében. A kettős jelentésréteg hosszú múltra tekint vissza, s mindez már a fogalomra adott első filozófiai reflexióban is megmutatkozik.

Arisztotelész a *Metafizika* V. könyvében így világítja meg a nemfogalom (genos) többszörös jelentését:

Nem-ről, nemzetségről (genos) akkor beszélünk, ha az azonos formájú lények keletkezése folytonos. Így mondjuk pl., hogy „ameddig van az emberi nem”, s ezen azt értjük: hogy amíg az emberek egyik nemzedéke a másik nyomába sorakozik. A „valaki nemzetsége” kifejezés azt jelöli, hogy ki az első okozója egy nemzedék létének, így mondatnak nemzetségre nézve némelyek helléneknek, mások meg iónoknak. (...) Továbbá használatos még a „nem” szó a „nemi fogalom” értelmében, mint ahogy a sík nemi fogalma a síkalakzatoknak, s a test nemi fogalma a testalakzatoknak. (...) A „nem” szót tehát ennyiféle jelentésben használjuk: először ugyanazon fajta folytonos keletkezésére, - másodszor az egyfajú első mozgatóra, s harmadszor a közös anyagra.²

A keletkezés (genesthai) és a nem (genos) közötti relatív és relacionális kapcsolat világosan megjelenik konceptuálisan is a genesis és a genos természettudományos és metafizikai megkülönböztetésében. A nem, mint a klasszifikációs felosztás egysége Arisztotelész szerint minden egyes genezis eredete:

Némelyeknél szemmel látható, hogy a létrehozó (gennon) olyan ugyan, amilyen a létrehozott (genommenon); ámde nem azonos vele, s nem is alkot vele egységet számbelileg, hanem csak formailag egy vele, mint pl. a természeti valóságoknál, mert az ember embert nemz. (...) elegendő, ha úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a nemző alkot és a fajta benne van az anyagban. (...) Itt is úgy van tehát, mint a következtetésekénél: mindennek kezdete a lényege. Mert a lényeg fogalmából jönnek létre ott a szillogizmusok, itt meg a keletkezésfolyamatok (geneseis). S a természet alkotásainál hasonló az eset, mint ezeknél itt. Mert a mag úgy hozza létre az alkotásait, mint a művészi alkotásokat; ez is magában hordozza lehetőség szerint a formát, s az a lény, melytől való a csíra valahogy egynemű azzal, amelyet létrehoz.³

² *Metafizika* 1024a

³ *Metafizika* 1033b és 1034b

A genos, mint azonos formán (génesis *synchès tom tò eidos*) alapuló geneológiai egység tehát az, amin az individuális reprodukció nyugszik, a nemszerű identitás azonban időbeli differenciát tartalmaz. Weigel alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy generáció minden olyan nemzés (Zeugung), mely az első (isteni) keletkezést követi, vagyis folytonos továbbnemzés (Fortzeugung).⁴

Arisztotelész természettudományos és metafizikai generációkonceptiója mellett vessünk egy pillantást Hérodotoszra is, hiszen a két – eltérő síkon működő – megközelítés alapján világosan felvillan az a törésvonal, mely aztán a XIX. század folyamán szakadékká szélesedik. A görög (filozófiai) gondolkodás általában nem tekintette tudománynak a történetírást,⁵ hanem csak észleletek pusztá halmazának. Ami mégis tudományossá tette Hérodotosz munkáját a korban, az a forráskritikai módszer, ami az események szemtanúinak kikérdezéséből áll.⁶ Egy kitértett történelmi esemény – mint amilyen a görög-perzsa háború volt a hellének számára – kontextualizálása e szerint nem lehetséges tisztán diakrón módon, az egyedül az események szimultán részeseinek segítségével formálható meg:⁷

A mindenkori generációs tapasztalatok kereszteződése egyidejűleg fogja át a győztest és vesztest, még akkor is, ha azokat eltérő módon fogják és dolgozzák fel – amennyiben azok egyáltalán feldolgozhatóak. A biológiai értelemben lépcsőzetes generációk viszonylag közös tapasztalatok által képesek megszilárdulni, melyek azonban a

⁴ WEIGEL 2006, 125.

⁵ „A történetíró és a költő ugyanis nem abban különböznek, hogy versben vagy nem versben beszélnek – hiszen Hérodotosz művét is versekbe lehetne foglalni, és semmivel sem lenne kevésbé valami történelmi munka versben, mint anélkül –, hanem abban különböznek, hogy az egyik megtörtént dolgokat mond el, a másik pedig olyanokat, amilyenek megtörténhetnek. Ezért a filozófiához közelebb álló és magasabb rendű a költészet, mint a történetírás, mert a költészet inkább az általánosot, a történetírás meg az egyedit mondja. Az általános az, hogy milyen személyekhez értelem szerűleg milyen dolgok mondása vagy cselekvése illik a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint, márpedig a költészet éppen erre törekszik, még ha utóbb neveket ad is; az egyedi pedig az, hogy Alkibiadész mit tett vagy mi történt vele.” Poétika 1451b

⁶ Collingwood szerint a görögök bírósági gyakorlatban való jártassága miatt semmi nehézséget nem okozott egy történelmi tanúvallomás ugyanolyan kritikának való alávetése, mint ami a tanúkkal szemben volt szokásos. Hérodotosz „kutatói szakértelme abban áll, hogy a múltbéli események szemtanúját mindaddig keresztkérdésekkel ostromolja, míg annak elméjében fel nem idézi az események sokkal teljesebb és összefüggőbb történelmi képét, mint amelyet az illető magától adhatott volna. E művelet eredményeképp az adatközlőben első ízben születik valódi tudás azokról a múltbéli eseményekről, amelyeket egykor észlelt, de amelyekről mindaddig csak dozával rendelkezett, nem pedig episztémével.” COLLINGWOOD 1987, 75.

⁷ Vö: COLLINGWOOD 1987, 74-78.

később születettek számára hasonemű módon már nem elérhetők. (...) Ezért vált minden történelem (Historie) kezdete óta módszertanilag kényszerítő érvényűvé az elsődleges forrásokhoz való visszanyúlás. Hérodotosz óta követik ezt a szabályt, a másodlagos forrásokból dolgozó történészek pedig magától értetődőként előfeltételezik.⁸

Mint arra Koselleck rámutat, a görög történetírás – módszertani korlátai ellenére⁹ – paradigmát teremt a historiográfiában a generációs-specifikusan rendelkezésre álló tapasztalatok összegyűjtésének kitüntetett kezelésével. Szorosan ide kapcsolódik az a Hérodotosz által is csak átvett alapul szolgáló elképzelés, mely egy nemzedéket harminc évnyi időtartammal azonosít.¹⁰ A „történelem” ezek alapján voltaképp nem más, mint az elkövetett igazságtalanság és annak bosszúja vagy jóvátétele között eltelt idő, mégpedig generációkban számolva. Mégsem jelenti ez azt, hogy a görögök rendelkeztek volna a történeti idő fogalmával – sokkal inkább egy, a természettől eredeztetett „történelemimmanens” időfogalomról van itt szó –, aminek pozitív hozadéka, hogy az eseményekben rejlő folyamatidőket azonban alaposan kidolgozták.¹¹ Jól megvilágíthatja ezt a perzsák közt lezajlott szofisztikus-hipotetikus vita a legjobb államforma kérdéséről,¹² melynek sajátos párhuzamával találkozhatunk Platón *Törvényeinek* Harmadik könyvében¹³ a korabeli államformák fiktív-rationális keletkezéstörténetének bemutatása kapcsán, de éppígy ide sorolhatjuk Polübiosz sémáját is a kormányzati formák három generáción belül lezajló hanyatlásáról.¹⁴ A különféle államformák összehasonlítása és elkülönítése a görögöknél azok együttes jelenlétén alapult, tágabb értelemben azonban a nem-egyidejűség egyidejűségként való ábrázolását is lehetővé tette.¹⁵ A történetekbe

⁸ „Die Verschränkung der jeweiligen Generationserfahrungen umfaßt Sieger und Besiegte zugleich, auch wenn sie verschiedene Weise wahrgemacht und verarbeitet werden, soweit sie noch verarbeitet werden können. Selbst biologisch verschieden gestaffelte Generationen können durch relativ gemeinsame Erfahrungen stabilisiert werden, die von den Nachgeborenen nie mehr einholbar sind, es sei denn auf analoge Weise. Deshalb bleibt es seit Beginn aller Historie methodisch zwingend, auf Primärquellen zurückzugreifen, um die Unwechselbarkeit nicht nur einmalig gemachter, sondern auch generationsspezifisch gesammelter Erfahrungen aufzuspüren. Seit Herodot wird diese Regel befolgt oder von den sekundär arbeitenden Historikern implizit vorausgesetzt.“ KOSELLECK 2000, 36-37.

⁹ Vö: COLLINGWOOD 1987, 74-78.

¹⁰ „Háromszáz emberöltő tízezer évet tesz ki, mert három emberöltő százat, s a háromszázhoz járuló negyvenegy nemzedék pedig ezerháromszáznegyven esztendőre rüg” HÉRODOTOSZ II. 142.

¹¹ KOSELLECK 2003, 152.

¹² HÉRODOTOSZ III. 80-83.

¹³ Törvények III. 676a-693d

¹⁴ POLÜBIOSZ 6.6-9. Mint azt Koselleck hangsúlyozza, az egyes államformák szukcessziós fogalomként és nem ellenfogalmakként funkcionálnak. KOSELLECK 2010a, 163.

¹⁵ Vö: THUKÜDIDÉSZ I. 1-23.

kapcsolódó konstellációk ismétlődése¹⁶ a történeti mozgások értelmezésében így az organológiai kategóriákat és természettől adott állandókat szem előtt tartó antik történetírás olyan sajátossága, mely szükségszerűen csak mitikus dimenzióban¹⁷ ismeri el a nemzedékek sorának kvalitatív különbözőségeit.

A zsidó-keresztény hagyományt (szűkebben a középkori keresztény gondolkodást) tekintve az antikvitástól lényegileg eltérő tapasztalati térrel és várakozási horizonttal találkozunk. Ez a hagyomány ugyanis olyan teológiai időmeghatározásokat foglal magában, amelyek keresztelik az 'empirikus' tényeket,¹⁸ ennek értelmében az evilági történések ugyanis önmagukban lényegtelenek, jelentőségüket a Túlvilág és az Utolsó Ítélet fénye adja. A történelem értelme ezzel eo ipso voltaképpen kívül esik magán a történelmen. A nemzedékek elmélete ebből következően más összefüggésrendszerben jelenik meg.¹⁹ A periodizáció transzhistorikusan, de kvalitatív alapon sorolja be az emberi nemzedékeket törvény előtti, alatti és utáni korszakokba, ahol a viszonyítás alapja az eredet és a végállapot tengelye mentén (Alfa és Omega) konstruálódik. A viszonyítási pontot Krisztus születése jelentette, ezt az utolsó és egyben végső világekorszak követi, az, amiben mi is élünk. Az ágostoni hatodik aetas generációi tehát a Kinyilatkoztatás tükrében teológiai értelemben azonos státusúak, hiszen a jövő (eszkhaton) bizonyosságként adódó ígéretként már eleve ismert előttük. A Szent Ágoston *Vallomásaiban* kidolgozott időtapasztalat²⁰ olyan teológiai artikulációt nyert a Két birodalom tanában, ami – bármilyen történelmi szituációról is legyen szó – maradandó érvényű választ hordoz. Az utolsó kor generációi „egyidejűek nem-egyidejűségükben”, anélkül azonban, hogy ezzel az Ó- és Újszövetség sajátos genealógiai megfelelés-logikája negálódna.

A *Genezis könyve*²¹ Ádám és Éva Paradicsomból való kiűzetésének elbeszélése után nemzedékregiszterrel folytatódik: „Ez Ádám utódainak könyve”,²²

¹⁶ KOSELLECK 2003, 155.

¹⁷ HÉSZIODOSZ *a Munkák és napokban* öt nemzedéket különböztet meg, amit emberi korként, de emberi nemként is lehet értelmezni. Az arany, ezüst és vas kor/nemzedéket a héroszok isteni kora s végül az emberek vaskor követi. Itt a generáció, mint genealógia, egy faj vagy csoport egységét hivatott jelezni.

¹⁸ KOSELLECK 2003, 156.

¹⁹ Nem szólok itt bővebben a generáció-fogalom biológiai-metafizikai oldalával kapcsolatos elméletekről, habár az arisztotelészi hagyomány továbbgondolása tisztán kimutatható a középkorban. Mindenképpen ki kell emelni Szent Ágoston „*észcsíra*” (ratio seminalis) gondolatát, ami alapján az élőlények nem kifejlett, befejezett formában lettek teremtve, hanem egyfajta „belső programmal” rendelkeznek: „*Ahogyan az anyák hordozzák magzatukat, a világ is úgy hordozza a születendő lények okait.*” *De Trinitate Dei* 3,9,16 Az *észcsíra*- elméletét többek között Aquinói Szent Tamás is átveszi, és továbbgondolja.

²⁰ Vallomások 11, 14-27

²¹ Fontos különbség az antikvitás mitikus genealógiájához képest, hogy a keresztény hagyományban *sui generis* kizárt az emberek és Isten egy genealógiai kozmoszban való elhelyezése.

ami Jan Assmannal szólva²³ a generációról generációra továbbadódó emlékezet funkciójával bírt. Ádám nem pusztán az első ember volt, hanem az emberiség mint nem megfelelője. A nemzedékrejiszterben a Vízözön cezúráját jelent, majd három paralel genealógiában folytatódik: „Ezek Noé fiainak, Szemnek, Kámnak és Jáfetnek az utódai. Fiaik a Vízözön után születtek.”²⁴ Noé leszármazottai – tegyük itt is hozzá – nem csak egyes embereket, hanem egyúttal népeket is jelöltek:

Jáfet fiai: Gómer, Magóg, Madai, Javan, Tubal, Mesek és Tirasz.
Gómer fiai: Askenáz, Rifát és Togorma (...) Javan fiai: (...) Kám fiai:
Kus, Micrajim, Put és Kánaán. Kus fiai: (...) Micrájim fiai a luditák,
anamiták, lehabiták, naftuchiták, patraziták, kaszlukiták és a
kaftoriták, akiktől a filiszteusok származnak.”²⁵

Az Újszövetségben az ószövetségi nemzedékrejiszter narratív tükörcképére bukkanunk. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a középkori keresztény hagyományban kardinális szerepet játszott az a tipológiai vagy figurális tanítás, mely szerint az ószövetségi események az újszövetségi előképei. Máté evangéliuma Jézus származásának rekonstrukciójával kezdődik. Eszerint Ábrahámtól Dávidig tizennégy generációt telt el, ahogyan Dávidtól a Babiloni fogságig, és a Babiloni fogságtól Jézus születéséig tartó időszak is tizennégy generációt számlál.²⁶ Lukács evangéliuma ugyanezzel a narratívával él, de fordított időrendben.²⁷ Minden tiszta leszármazási rend viszont, legyen az generatív vagy kommunikatív természetű, a transzcendencia intervenciója által megszakad. Az így keletkező „hézag” kitöltését a középkorban azok a Mária-szövegek jelentették, amelyek hangsúlyozták vele kapcsolatban, hogy Dávid király törzséből származik, így nemes asszony. Ezzel párhuzamos az a középkor egészét átszövő jelenség, hogy a genealógiák világi legitimációs funkciójában központi szerepet játszik a saját pozíció megalapozásánál az, hogy melyik őst tették meg alapítónak. Míg azonban a X-XI. században általában a horizontális család/nemzetség/rokonság összefoglalás volt jellemző, addig a középkor kései szakaszában és az újkor kezdetén eltávolodás figyelhető meg a dinasztia vertikális ábrázolása felé. Kedvelté vált például Adámig vagy Mózesig visszavezetni a családfákat, de előfordult a nemesi családok antik héroszoktól, uralkodóktól (Trója királya, római

²² I. Móz. 5, 1-32

²³ ASSMANN 2004 Vö: *A vallás mint emlékezés* c. fejezet Uo. 209-223,

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. Érdekes, hogy Szem utódainak családfája a Noé, mint „Második Ősatya” előtti ősök sorozatához hasonlóan tíz nemzedéket számlál, az életkorok azonban rövidebbek, ami a közelebbi múltat fejezi ki. „Ádám egész életkora 930 esztendő telt ki, akkor halt meg” I. Móz 5,5. „Amikor Szem 100 éves volt (...) nemzette Arpachsádot. Arpachsád születése után még 500 évig élt.” I. Móz 1,10

²⁶ Mt. 1,17

²⁷ Lk. 3,23

és Karoling császárok), vagy akár istenektől való eredeztetése is. A politeisztikus jelleg paradox kidomborodása ugyan plauzibilissé tette a genealógiai megalapozást, de egyúttal lehetőséget adott a nemesség saját múltjának megteremtésére is. Hiszen a mindenkori egyén jelene mindig az elődökre való jelenkori emlékezet, s egyúttal a jelenkor elvárása az utódok felé. „Az egyén egy genealógia terében a 'jelen jelenvalósága' (*praesens de praesentibus*) a 'látás' (*contuitus*) által, tehát érzékileg észlelhető jelenén keresztül; ő a 'múlt jelenvalósága' (*memoria*), mert mintegy ősei képét mutatja meg; s a 'jövő jelenvalósága' (*praesens de futuris*), mert benne már az utódok iránti 'elvárás' (*expectatio*) is jelenné válik.”²⁸ Czerwinski megállapítása szerint az efféle időtapasztalatot annyiban egy kizárólagos szimultaneitás uralja, amennyiben „a genealógiai gondolkodás – *legalábbis amíg közvetlen társadalmi szintézist működtet* – alapvetően egy 'circuitus temporum'-on, egy nem-szukcesszív, nem-lineáris logikán alapul, vagyis éppenséggel nem eredményez 'történelmet' (*Geschichte*).”²⁹ A megszólított ősök radikális jelenkorúként való elgondolása és megtapasztalása³⁰ lényegében azt jelenti, hogy *nem a hasonlóságról való mesélésről*, hanem *a hasonlóság meséléséről* van szó, függetlenül attól, hogy épp politikai-legitimációs vagy eposzi származás és rokonság-elbeszéléséről van-e szó.

2

A kései XVIII. században a jövő és haladás pozitívizálódása egyszer s mindenkorra problematikussá – ha épp nem gyanússá – tette a genealogikus

²⁸ KELLNER 2004, 126. „*Der einzelne ist im Rahmen einer Genealogie, 'Gegenwart vom Gegenwartigem' (praesens de praesentibus) durch den 'Augenschein' (contuitus), d. h. durch seine sinnlich wahrnehmbare Präsenz, er ist 'Gegenwart vom Vergangenem' (memoria), da er gewißermassen ein Bild seiner Vorfahren darstellt, und er ist 'Gegenwart vom Künftigem' (praesens de futuris), da in ihm auch die 'Erwartung' (expectatio) der Nachkommen schon zur Gegenwart wird.*” Vö: AUGUSTINUS 2007, 326: „*Tisztán és világosan látjuk immár, hogy sem a jövő, sem a múlt nem tényleges valóságok; szorosan véve tehát nem mondhatjuk, hogy háromféle idő van: múlt, jelen és jövő. Több igazsággal talán úgy mondhatnók, hogy háromfajta idő van: jelen a múltra, jelen a jelenre, jelen a jövőre vonatkozólag. A három idő csak a mi felfogásunkban van, máshol nem található; a léleknek van jelen emlékezete a múltakról, jelen szemlélete a jelenről, és van a jövőre vonatkozó jelen várakozása.*”

²⁹ „(...) genealogisches Denken, jedenfalls solange es noch unmittelbar gesellschaftliche Synthesis bewirkt, grundsätzlich auf einem 'circuitus temporum', einer nicht-sukzessiven, nicht-linearen Logik beruht, also gerade keine 'Geschichte' erzeugt“ CZERWINSKI 1993, 260. Kiemelés az eredetiben.

³⁰ Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg a középkori művészettel kapcsolatban Erwin Panofsky: „A távoli múlt és a távoli jövő alakjai egyidőben – vagy inkább egyidőtlenségben – szerepelhetnek a jelen alakjaival.” PANOFSKY 1984. 308.

kontinuitás és szimultaneitás elméletét. A generációk³¹ viszonya (különösen azok diszkontinuitása és diakronitása) viszont fontos szerepet játszik a tapasztalati tudás közlésében: „Az együtt élő nemzedékek történetei alapítják meg a mindenkori tapasztalati teret, innen széttekintve tárulnak fel a jövő történetei, a távoli vagy a régi történetek.”³² Az eredetileg egyes számú főnévként használt történelem (Geschicht) ebben az időszakban válik egyes számú gyűjtőnévvé (Geschichte mint Kollektivsingular).³³ Koselleck szavaival élve „ez volt a nagy szingularizációk kora, a rendi társadalom ellen irányuló társadalmi és politikai egyszerűsítéseké: a szabadságokból ekkor lett szabadság, az igazságokból igazság, a haladásokból (les progrès) haladás, a megannyi forradalomból La Révolution.”³⁴ A haladás és jövőszítés programmatikus perspektíváját jól szimbolizálja a német igeidőben a jövő I. (Zukunft) és II. (vollendete Zukunft) különbsége. A jövőtervezés elsősorban a másodikhoz kapcsolódik, s gyakran az „immer schon” (már mindig is) formulájában a jövő generációk szuggesztív elgondolásában fejeződik ki, mint „vollendete Zukunft” (beteljesült jövő). Az „új generáció”, „fiatal generáció” ekkortól lassanként állandó formákká válnak, s Werner Krauss megfogalmazását idézve „a generációk helyett a továbbiakban mindig ’új nemzedéket’ kellene

³¹ Mindenképpen utalni kell itt arra a szó- és fogalomtörténeti cezúrára, mely a generációt, mint modern slágerfogalmat elválasztja a jövevényszótól. A XVIII-XIX. századi német szótárakból szinte teljesen hiányzik a generáció szócikk, a kései XVIII. századtól leginkább az idegen szavak szótárában szerepel (holott maga a szó a korabeli német írásos- és köznyelv része). A Karl Philipp Moritz utódként működő Johann Ernst Stutz a *Grammatische Wörterbuch der deutschen Sprache* (1794) 2. kötetében a generáció szócikk alatt a következőket írja: „Die von einem Stamme zunächst entsprungenen Menschen, auch die Zeit, durch welche sie dauern, nennt man Generation. Die deutschen Wörter, Geschlecht, Menschenalter, werden in dieser Bedeutung gebraucht, passen aber nicht recht auf den Begriff. Zeugung könnte den Begriff so gut ausdrücken als Generation, es kommt nur darauf an, ob man ihm diese Bestimmung geben will. Ein besserer Ausdruck fehlt uns bis jetzt.” / „Az egy nemzetségből (Stamm) származó embereket, illetve azt az időt is, amelyben élnek, generációnak hívjuk. A német szavak, mint nem/nemzetség, emberöltő ebben az értelemben használatosak, mégsem fedik teljesen a fogalmat. A keletkezés (Zeugung) fogalma jól ki tudná fejezni a generációt, attól függően azonban, hogy ebben a jelentésben akarjuk-e használni. Egy jobb kifejezés a mai napig hiányzik.” Ebben az értelemben – mint arra Stutz rámutat, a generáció egyrésztől kronológiai intervallum-kategória (emberöltő) más résztől viszont nem-genealogikus egyidejűséget is jelent. Érdekes, hogy a neolatin nyelvekben, ahol a *generatio* nem idegen, hanem leszármazott szó volt, szintén megtalálhatóak a jelzett szemantikai komplikációk. A némethez hasonlóan itt is megjelenik a kategoriális jelentésaspektus (keletkezés, a teremtés/létrehozás folyamata, szaporodás) és annak eredménye (származási vonal, az időegység, egy korcsposzthoz való tartozás). Vö: DKdG 2008, 21-32.

³² KOSELLECK 2003, 360.

³³ Uo. 55.

³⁴ Uo. 60.

olvasni”³⁵ Pierre Nora ennél tovább is megy a fogalom konnotációs hangsúlyeltolódásának kidomborításában, amikor azt állítja, a generáció a „demokrácia leánya” s „a történelem (fel)gyorsítása”.³⁶ Az *Emlékezethelyek* (Lieux de Mémoire) című nagyszabású projektjében úgy fogalmaz, hogy a generáció a korábbi és elveszett identitás- és szolidaritáskategóriák (család, osztály, nemzet, hivatásközösség) helyébe lépve egy olyan horizontális identitást hoz létre, ami minden vertikális szolidaritás „fölött” helyezkedik el. Ebben az értelemben a generációk újkori története Nora szerint valójában a modernség epochakonceptióját jelenti,³⁷ születési helyét a Francia Forradalomban – különösen az egyenlőség, fejlődés és ifjúság eszméjében – kell keresni.

A XVIII. század végének egyik központi kérdése a képzésre (Bildung³⁸), mint a saját, egyénileg adott természetes adottságok ki-képzésére irányult.³⁹ A

³⁵ Werner Krauss: *Das Ende der Generationsgemeinschaft* 404.

³⁶ Pierre Nora: *Lieux de Mémoire*, 1996, 527. Idézi: WEIGEL 2006, 112.

³⁷ Sajátosan összekapcsolódik itt a nemzedékek pedagógiai és jogi aspektusa. Nora a XIX-XX. század francia történelmét a generációk, mint intellektuális csoportok egymásra következésének modellje alapján formálja meg. Minden generáció így új, fiatal vagy éppenséggel avantgárd nemzedék, s ezek sora a romantikától a szürrealizmuson át egészen Foucault-ig megrajzolható. Az így értett kontinuitás egyúttal a generációfogalom nemzetiesítését is magával vonja, amit a politikai és intellektuális mozgalmak franciaországi korrespondenciája tesz lehetővé. Nora felfogásában a generáció „francia találmány”.

³⁸ Hasonlóan a történelemhez (Geschichte) a képzés (Bildung) is egy olyan specifikusan német fogalom – Kollektivsingular – a XVIII. század utolsó harmadában, aminek tartalma és jelentésének eredete nem hozható más nyugat-európai fogalmakkal fedésbe. A francia és angol „education” a képzés kifelé irányuló (Ausbildung) jelentésaspektusát helyezi előtérbe, de a befelé irányuló önképzést (Selbstbildung) kizárja. Az angol „self-education”, mint műszó leginkább az autodidaktákra használatos. A *Bildung*hoz legközelebb a Shaftesbury által használt „self-formation” áll közel. Előfordul a „civilisation”-ként való fordítás, ez azonban a gyakorlati oldalt hangsúlyozza, ami nem állapotot, hanem aktív viszonyt jelent egy társadalmi tevékenységmezőben. Wagner a königgrätzi csata (1866) után oppozíciós fogalmakként használta a képzést és a civilizációt, a képzés fordítása ezután „culture” lett. A kultúra azonban (hasonlóan a német jelentésmezőhöz) ekkor a közösségi, elsősorban testi s csak ezt követően szellemi tevékenységet illetve annak eredményét jelenti, ami a természettől adott képességekkel szemben tételeződik. Ezzel viszont elveszik az a jellegzetesen német megkülönböztető kritérium, amely a képzést a természetes adottságokra visszavezetve elsősorban azt az egyéni teljesítményt állítja előtérbe, ami csak önreflexió által megvalósítható. A képzés tehát nem eleve adott forma, amit pusztán meg kell tölteni, hanem olyan processzuális állapot, amit a reflexivitás folyamatosan és aktívan megváltoztat. „Bildung ist sowohl der Vorgang der Hervorbringer wie auch das Ergebnis des Hervorgebrachten” (A képzés a létrehozó folyamata, ahogyan a létrehozott eredménye is) – fogalmazta meg Goethe az *Ideen über organische Bildung* (Eszmék az organikus képzésről, 1806/07) című munkájában. Vö: KOSELLECK 2010a. *Zur*

fogalom egyaránt jelentette a külső és belső alakot, az aktivitást és a passzív tapasztalást, a folyamatot és az állapotot.⁴⁰ A tágabb értelemben vett képzéshez kapcsolódó generációfogalom ezen aspektusát pedagógiai-antropológiai generációfogalomként szokás jelölni. Könnyen belátható, hogy a társadalom egyik alapfeltétele a normák, ismeretek, különféle jártasságok idősebb és ifjabb generációk közti közvetítése, hiszen csak ebben az értelemben lehetséges kulturális, szociális és gazdasági kontinuitás a korlátozott emberi élettartam mellett. A társadalmi készségek és kulturális tradíciók közvetítésének és elsajátításának folyamata sikerülhet, de akár meg is hiúsulhat, hiszen a közvetítés lehet harmonikus, de akár konfliktusokkal terhelt is. A folyamat individuális szereplőit társadalmi szinten hagyományosan generációkként is jellemezhetjük, ebben az értelemben beszélhetünk mindig két, egyidejűleg jelenvaló nemzedékről: az egyik a „nevelő”, a másik a „tanuló”. Condorcet 1792-ben tartott beszédében a generációt központi pedagógiai fogalomként használta. Ha ugyanis „minden nemzedék testi- szellemi- és erkölcsi adottságairól” gondoskodunk és azokat jobbá tesszük, azzal voltaképp az egy időben élő emberiség nevelése valósul meg, „mert nem csak a gyerekek és felnőttek neveléséről van itt szó, hanem az összes generáció tanításáról, az emberi ész tökéletesítéséről.”⁴¹ Az Nemzetgyűlés előtt elhangzott oktatástervezetében arról beszélt, hogy

antropologischen und semantischen Struktur der Bildung (A képzés antropológiai és szemantikai struktúrájához). 105-159. ill. GADAMER 2003, 39-50.

³⁹ Fontos előzményként említendő Caspar Friedrich Wolff hallei gyógyszerész epigenetikus generációelmélete. A tudománytörténetben általában két szabályt különböztetnek meg a generációelmélet terén, mindkettő visszamegy az antikvitásig, de a XVIII. század végén új jelentést kapnak. A preformatív generációelmélet hívei szerint az individuum a már szülőknél meglévő csíra alapján keletkezik, nemzékorkor ez a csíra „felébred” (megkülönböztetendő azonban ez a preformatív elmélet a metafizikai jellegű preegzisztencia-elmélettől). Az ovismus szerint a petesejt, az animalkulismus szerint a hímivarsejt tartalmazza a megszületendő lényt annak minden részével együtt, a magzat fejlődése tulajdonképpen az ivarsejtekben meglévő, de méretük miatt láthatatlan részek megnagyobbodás által való láthatóvá válása. Az epigenetikus elmélet ezzel szemben az ivarsejtek struktúranélkülisége mellett érvel. Wolff *Theoria generationis* (1759) illetve a *Theorie von der Generationen* (1764) című írásaiban a kibontakozás-tant egyszerű mesének minősítve kifejtette, hogy sem a petesejtben, sem a csírasejtben nincs nyoma az embrió leendő organizációjának. Munkájának fókuszában az Új egzakt lokalizálása és keletkezésének dinamikája áll.

⁴⁰ Vö: GADAMER 39-50.

⁴¹ CONDORCET: *Rapport sur l'organisation générale de l'instruction publique*, 62. beszámoló. Idézi: DKdG 2008, 96. Lényegében ezzel rokon Herder *Eszméek az emberiség történetének filozófiájáról* című művében felvázolt paligenetikus elmélete. Herder a korabeli preformista – de ugyanígy az epigenetista – öröklélméletekkel szemben a képzés láncáról beszél, mely a nemzedékek sorát köti össze a történelemben (*eine ganze Kette der Bildung unsres Geschlecht in der Geschichte*), mely az epigenezis egyfajta szellemi metaszintjét, mint második genezist jelenti (a paligenesia görög jelentése újjászületésként

az oktatás célja nem az, hogy az embereket egy adott törvényhozó hatalom csodálatára tanítsa, hanem, hogy képessé tegye őket annak megítélésére és javítására. Nem arról van szó, hogy minden egyes nemzedéket az őt megelőző nemzedékek nézeteinek és akaratának rendeljünk alá, hanem hogy egyre inkább felvilágosítsuk őket a célból, hogy minden egyes generáció egyre méltóbbá váljon arra, hogy kizárólag saját érzelmi belátása által kormányozza önmagát.⁴²

Az emberi jogok nyilatkozatának (1793) 30. cikkelye ehhez kapcsolódóan jelenthette ki, hogy „egyetlen nemzedéknek sincs joga, egy következő nemzedéket saját törvényei alá rendelni.” Condorcet tehát a „fejlődés” irányadó programjához instrumentalizálta a „generáció” fogalmát azzal, hogy az egy korosztályhoz tartozók (természetes) horizontális csoportosulásának koncepcióját a progresszív emberiségfogalom irányába fejlesztette tovább. Ezzel viszont az ismétlődő, de generációspecifikus emancipáció lehetősége helyett az időben irreverzibilis autonóm önemancipáció, vagyis az általában vett szabaddá válás maximáját fogalmazta meg, ami a felvilágosodásban elterjedő dinamikus folyamatfogalmak (történelem, fejlődés, haladás, forradalom, krízis) sorába illeszkedik. Más szóval a dinamikus ismétlődés a nyílt jövő irányába való strukturális változás gondolatával kapcsolódik össze.⁴³

Condorcet-hez hasonlóan nyilatkozott Kant is az 1786/87-ben tartott pedagógiai előadásában: „Az emberi nemnek erőfeszítése révén az emberiség minden természeti adottságát önmagából, apránként kell kimunkálnia. Egyik nemzedék neveli a másikat.”⁴⁴ *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című írásában a gondolat immár kvázi antropológiai alapként szolgált egy lehetséges történettudomány számára:

Az emberben (...) az észhasználatot célzó természeti adottságok csupán a nemben fejlődhetnek ki teljesen, nem pedig az individuumban. (...) minden egyes embernek mértéktelenül soká kellene élnie, hogy megtanulja természeti adottságainak tökéletes használatát; vagy pedig, ha a természet rövidre szabta élettartamát (mint ahogy ez a valóságban történt), a felvilágosodást egymásra hagyományozódó nemzedékek talán beláthatatlan sorára van szükség

adható vissza). Ez teszi lehetővé a „képzés révén felemelkedni a humanitásig” (Emporbildung zur Humanität) alapvető herderi meghatározását.

⁴² Idézi: FELBER 2008.

⁴³ KOSELLECK 2010a, 329.

⁴⁴ „Die Menschengattung soll die ganze Naturanlage der Menschheit, durch ihre Bemühung, nach und nach von selbst herausbringen. Eine Generation erzieht die andere.” KANT: *Über die Pädagogik*. In: Werke in zehn Bänden. Bd. 10. Darmstadt, 1983, 695. Idézi: DKdG 2008, 86.

ahhoz, hogy nemünkben e csírák a fejlődés ama fokára jussanak, amely céljának (Absicht) teljesen megfelel.⁴⁵

Hatástörténetileg Schleiermacher *Grundzüge der Erziehungskunst* (A neveléstan alapvonásai) című 1826-os berlini előadása is ide sorolható, hiszen a sziléziai születésű teológus minden pedagógia kiindulópontjának az idősebb fiatalhoz való viszonyát tette meg: „minden ember, aki egyidejűleg egy ciklushoz tartozik, mindig felosztható egy idősebb és egy fiatalabb nemzedékre.”⁴⁶ A fiatalabb generációkat egységként *kell* látnunk, de ezt az egységet meg kell teremteni. A kiindulópont ugyanis az egyenlőtlenség és konfliktusok *valósága*, az egység hiánya: „hasonlítsuk össze a társadalom különféle osztályait, s gyakran erkölcsi korlátokat találunk, melyek részben továbböröklődnek a következő nemzedékre.”⁴⁷ A Condorcet oktatástervezetében felbukkanó elképzeléséhez hasonlóan Schleiermacher is úgy gondolta, hogy a „fiatalabb generáció” körében megfigyelhető átöröklött fragmentáció és parcialitás egy nagyobb életközösségen (társadalom) belül, az állami oktatás irányításával felszámolható illetve harmonikussá tehető – még ha a két gondolkodó politikai beállítódása különbözik is egymástól.

A generációfogalom pedagógiai-antropológiai aspektusa fontos ugródeszkát jelentett azon történeti-társadalmi modell kialakulásához, mely a család organikusan értett összefüggésétől eloldódva a fogalmat egy olyan társadalmi csoportra vonatkoztatja, ami születési éve, történeti/kulturális vagy társadalmilag specifikus helyzete alapján reflektált vagy reflektálatlan közösséget alkot. Nem elhanyagolható itt az epigenetikus generációelmélet⁴⁸ hatása, hiszen az a környezet és a milieu befolyását is számításba veszi az organizmus fejlődésében, ami nem csekély befolyást gyakorolt a történetírásban bekövetkező döntő hangsúlyeltolódásra a generációk kulturális és szociális aspektusának funkciója felé. Azok az emberek ugyanis, akik körülbelül ugyanabban az időben és ugyanazon helyen élve hasonló módon, hasonló meghatározottságok közt nőnek fel valami olyan közössel rendelkeznek, ami a biológiai meghatározottságaikból levezethetetlen.⁴⁹ Mindennek következménye a pedagógiai-antropológiai színezetű

⁴⁵ KANT 2006, 279-280

⁴⁶ „alle Menschen, welche gleichzeitig einem Zyklus angehören, immer geteilt können in die ältere und die jüngere Generation.“ SCHLEIERMACHER: *Grundzüge der Erziehungskunst*. In: Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe. Bd. 2 Frankfurt am Main, 2000, 9. Idézi: DKdG 2008, 92.

⁴⁷ „Vergleichen wir die verschiedenen Klassen der Gesellschaft, so finden wir vielfach ethische Beschränkung, die sich zum Teil auf die folgende Generation fortpflanzt“ / Uo. 188. Idézi: DKdG 2008, 95.

⁴⁸ Vö. a 38. lábjegyzettel

⁴⁹ Többek közt ez is magyarázza a XVIII-XIX. század különös érdeklődését a bon sauvage (nemes vadember) felé. Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* című munkája mellett megemlíthető Voltaire *Vadember* című kisregénye (1767), de a sor folytatható Jókai Mór

szimultán relacionális fogalompárhoz képest lezajló eltolódás, mely a generáció „megsokszorozódását”, s ebből következően a plurálisan értett nemzedékek közti diszkontinuitás gondolatát vonja maga után.

Edward Gibbon korszakalkotó munkájában, a *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*-ben (A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története) az epochák különbségét és azok egymásra következését gyakran a „felemelkedő generáció” (*rising generation*) fogalmával írta le. Egy társadalom állapotának a másikba való átmenete 1-4 generáció alatt történik meg – ezzel a generáció numerikus funkciójának dinamizáló jellege domborodik ki.⁵⁰ A dinamizálás helyett a pluralitásra kerül a hangsúly Ranke azon generációfogalmában, melyet például a II. Miksa bajor király számára tartott előadás-sorozatban használt:

Ha viszont valaki (...) azt akarná feltételezni, (...) hogy e haladás inkább abban áll, hogy az emberiség élete mindegyik korszakban úgymond magasabb hatványra emelkedik – vagyis hogy mindegyik nemzedék tökéletesen meghaladja az előtte járókat, (...) s a megelőzőek csupán hordozói a rákövetkezőknek, – nos az akkor az istenség részéről igazságtalanság lenne. (...) Egy ilyen, úgyszólván mediatizált nemzedéknek önmagában és önmagáért valóan nem lenne jelentősége, illetve csak annyiban, amennyiben pusztán egy átlépendő lépcsőfok lenne a rákövetkező nemzedéknek (...) Én viszont azt állítom: mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik, s értékét egyáltalán nem az adja, hogy mi az, ami létrejön belőle, hanem önnön létezése, önnön mivolta. (...) A történésznek tehát először is főképp arra kell irányítania figyelmét, hogy az emberek hogyan gondolkodtak és éltek egy meghatározott korszakban.⁵¹

A „világtörténelem”, korszak, periódus rankei fogalmisága szoros összefüggést mutat a generáció fogalmával – mutatott rá már Ottokar Lorenz is. Ranke szerint az emberiség minden korszakában „mindig akad egy meghatározott különös irány, amely előtérbe nyomul, és hatása olyan, hogy a többi háttérbe szorul”,⁵² így a fejlődés nem fogható fel kvalitatíve lineáris egyenesként, hanem az emberi szellem mindig egy meghatározott (lineárisan levezethetetlen) mozgásáról beszélhetünk. A német történész a korszakok egységét és azok egyenértékűségének gondolatát egyaránt a generációfogalom segítségével alapozta meg és vonatkoztatta

Névtelen várában szereplő Hany Istókkal, illetve Caspar Hauser alakjával, aki Paul Verlaine, Herman Melville és Hans Christian Andersen munkásságát is megihlette.

⁵⁰ Vö: DKdG 2008, 109-117.

⁵¹ RANKE 2006, 1046-47.

⁵² Uo. 1046.

egymásra.⁵³ A „mindegyik korszak Istenre vonatkozik” eredménye voltaképpen egy transzgenerációs összlátvány maximája, „a történésznek (...) ekképp kell tekinteni a dolgokat.”⁵⁴ Mivel Ranke alapvetően nem volt filozófáló történész, így a modern generációfogalom első filozófiai-történeti megfogalmazását Dilthey nevéhez kapcsolhatjuk.

3

1875-ös, az *Über das Studium der Wissenschaft vom Menschen, der Gesellschaft und dem Staat* (Az ember, a társadalom és az állam tudományának stúdiumáról) című művében Dilthey a természettudományok fejlődéstörténete mellé egy olyan morális-politikai tudomány kialakítására tett kísérletet, melynek segítségével előbbi összefüggései mélyebben érthetőek meg. E nélkül ugyanis minden tudás „félkarú óriás”. Amit Dilthey filozófiai szándékú történeti kutatása keres, az nem más, mint „az egység, amin keresztül ennek [ti. a történeti változásoknak] lefolyását szemléletesen ábrázolhatjuk”.⁵⁵ A keresett, önmagát megalapozni tudó egység Dilthey szerint a generáció, mint „természetes egység a szellemi mozgások történetének szemléleti mérlegeléséhez.”⁵⁶ A generáció fogalma ugyanis kettős meghatározottságot hordoz. Egyrészt jelenti az intellektuális kultúra „birtokviszonyait” (Besitzstand), „amiben adott nemzedék művelődése igazán megkezdődik”, másfelől az „azt körülvevő életet”, vagyis a korban rendelkezésre álló lehetőségek körét. A kultúra megértésének legjobb módját a két aspektus (a történeti egység és annak belső minősége) összefonódásának szemlélete jelenti, mivel a generáció olyan közvetítő funkciót hordoz, ami alapján a kvalitás (Fähigkeit), változás (Wechsel) és a stabilitás (Stabilität) egyidejűleg magyarázható. A generáció ezért Dilthey szerint a történeti stúdiumok számára „különösen termékeny fogalom.”⁵⁷ Egy nemzedékben tulajdonképpen nem pusztán a meghatározott történeti szituáció fejeződik ki, hanem sokkal inkább az elmúlt generációhoz való viszony, valamint a fejlődés

⁵³ Ezt a felfogást mindenekelőtt Ottokar Lorenz képviselte, aki meghirdette „a genealógia tudományossá tételének” programját. „A genealógia a történettudományok tulajdonképpeni jövőbeli tana, el kell jönnie az időnek, amikor a genealógiai vizsgálódások minden historiográfia bázisaként lesznek érvényesek.” DKdG 2008, 221. Lorenz *A történettudomány fő irányvonalai és feladatai* című munkájának második kötetében szán központi szerepet Rankénak a generációelmélet kapcsán (vö: uő. *Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben*. Berlin, 1866, 272-278. ill. 279-291, továbbá uő. *Leopold von Ranke. Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*. Berlin, 1891.143-176.)

⁵⁴ RANKE 2006. 1047.

⁵⁵ „die Einheit, durch die wir diesen Verlauf anschaulich vorstellen”, DILTHEY 1977, 36.

⁵⁶ „natürliche Einheit für anschauliches Abmessen der Geschichte geistiger Bewegungen”, Uo.

⁵⁷ Uo.

lehetőségének olyan korlátja, mely majd a következő nemzedékhez vezet tovább.⁵⁸ Ezzel a temporális vonatkozásrendszerrel Dilthey generációfelfogása egyesíteni tudja a szinkron csoportképződést és a diakrón genealógiát, egyszerre lehetővé téve a homogenitás és a kontinuitás magyarázatát is. „Nemzedékről” így három megközelítésben is beszélhetünk:

1. A generáció egyrészt az idő taktusát jelenti: „egy életkorhatár, ami átlagosan egy új évgyűrű lerakódása a nemzedékek fáján, (...) tehát körülbelül 30 év.”⁵⁹ Ezzel Dilthey a három generációból álló évszázad tradicionális elképzeléséhez kapcsolódik.⁶⁰ Európa intellektuális történetének szemlélete Thalész óta 84 nemzedéket foglal magában, s csak 14 generáció választ el minket a skolasztikától.⁶¹ Nem elhanyagolható hozadék a változásra érzékeny történeti szemlélet számára, hogy a kezelhető léptékű számok segítségével a „nagy történelem” így egyfajta „családiasabb” képet nyer.
2. „Az egyidejű individuumok viszonya.”⁶² Az emberi élet kvantitatív meghatározottsága ezen a szinten kvalitatív belső viszonyokkal egészül ki. „A generáció eztán, ahogy azt említettük, egy időtartam megnevezése, ugyanakkor egy belsőleg mérhető képzet (eine von innen abmessende Vorstellung), ami az

⁵⁸ „Ganz unzählig und grenzlos sind die Bedingungen, welche auf die intellektuelle Kultur einer Generation einwirken. Es sei gestattet dieselben in zwei Faktoren zu zerlegen. Zunächst tritt gewissermaßen der Besitzstand der intellektuellen Kultur hervor, wie er sich zu der Zeit vorfindet, in welcher diese Generation sich ernsthaft zu bilden beginnt. Indem sich das heranwachsende Geschlecht des angesammelten geistigen Gehalts bemächtigt und von ihm aus fortzuschreiten sucht, befindet es sich dabei unter den Einflüssen des zweiten der Faktoren, in welche wir die Bedingungen zerlegen: das umgebenden Lebens, tatsächlicher Verhältnisse, gesellschaftlicher, politischer, unendlich vielartiger Zustände. Damit werden nun den Möglichkeiten weiterer Fortschritte, die von jeder früheren Generation aus sich darbieten, bestimmte Grenzen gezogen.” / „Egészében megszámlálhatatlan és határtalan a meghatározottságok sora, ami egy nemzedék intellektuális kultúrájára hatást gyakorol. Engedtessék meg ezeket két faktorra bontani. Mindenekelőtt bizonyos fokig a korban előfordul intellektuális kultúra „birtokviszonyai” lépnek elő, amiben adott generáció művelődése igazán megkezdődik. Azáltal, hogy a felnövekvő nemzedéket az összegyűjtött szellemi tartalmak kerítik hatalmába és az abból továbblépést keres, a második faktor befolyása érezteti hatását, ahol a körülményeket elemezhetjük: a környező életet, a tényleges viszonyokat, társadalmi, politikai, végtelenül sokféle helyzetek sorát. Ezek már most a későbbi fejlődés lehetőségei köré – amiket minden korábbi nemzedék kínál fel – meghatározott határokat húznak.” DILTHEY 2005,174.

⁵⁹ „Altersgrenze, an welcher durchschnittlich ein neuer Jahresring am Baum der Generation sich ansetzt, (...) also etwa 30 Jahre” DILTHEY 1977, 36.

⁶⁰ Vö. 9. lábjegyzet

⁶¹ Uo.

⁶² „Verhältnis der Gleichzeitigkeit von Individuen” Uo.

emberi élet alá rendelődik.”⁶³ Ez a „nem mérhető, tisztán kvalitatív megragadható belső idő”⁶⁴ jelenti a generációfogalom (Begriff) lényegét (Inbegriff). Az időtartam és a belső minőség egymásra vonatkoztatva a mérhető (meßbar) és a megérthető (verstehbar) jelentik.

3. „Mélyebb viszony”, ami a tapasztalatra való fogékonyság éveinek legfontosabb benyomásain nyugszik, és az individuumok egy szűkebb körét homogén csoporttá teszi⁶⁵ – ezen alapul aztán egy példászerű generáció modellszerű elkülönítése mint harmadik szint. Dilthey számára ezt a példászerűséget, ahol első alkalommal egy koherens generációs tudat jelentkezik, a XIX. század első évtizedének német szellemi kiválóságai, például Schleiermacher, Schlegel és Humboldt jelentik.⁶⁶

A koherens generációs tudat eme előképét kétségkívül Friedrich Schlegel *Geschichte der alten und neuen Literatur* (A régi és új irodalom története, 1812) című művében találhatjuk meg. Az írást Dilthey biztosan ismerte, de nem hivatkozik rá. A „rég” irodalom Schlegel számára a nép, kultúra és a nyelv egységei által szerveződött, ehhez képest cezúrát jelent az 1750-70-es években felnövekvő „új” irodalom első generációja (Klopstock, Lessing, Kant), amit az 1770-es évek második (Goethe, Voß, Bürger, Herder), majd az 1780-90-es évek harmadik generációja követ. Schlegel szerint „a teljes külső viszony, ama epocha uralkodó szelleme, amelyre egy író fejlődés- és képzésideje esik, gyakran meghatározza annak karakterét, s minden esetben döntő befolyást gyakorol egész későbbi pályafutására.”⁶⁷ A „Zeitgeist” tehát mind Schlegel, mind Dilthey esetében

⁶³ „Generation ist zunächst also, wie erwähnt, die Bezeichnung für einen Zeitraum, und zwar ebenfalls eine von innen abmessende Vorstellung, welche der des Menschenlebens eingeordnet ist.” Uo.

⁶⁴ „einer nicht meßbaren, rein qualitativ erfäßbaren inneren Zeit.” Uo.

⁶⁵ „Verhältnis der Gleichzeitigkeit von Individuen; diejenigen, welche gewissermaßen nebeneinander emporwachsen.” Uo.

⁶⁶ „Der glücklichste Fall ist, wo eine solche Generation in so deutlicher Abgrenzung auftritt, daß es sich geradezu um ihre Studium handelt. (...) A.W. Schlegel, Schleiermacher, Alexander von Humboldt, Hegel, Novalis, Friedrich Schlegel, Hölderlin, Wackenroder, Tieck, Fries, Schelling: sie alle zeigen im ersten Jahrzehnt ihres Auftretens in ihrem intellektuellen Charakter aufs schärfste die Wirksamkeit der Bedingungen, unter welchem sie gemeinsam erwachsen waren.” / „Legalkalmasabb az az eset – ahol egy nemzedék ennyire világosan elhatárolva fellép – ha az épp stúdiumaikról szólunk. A.W. Schlegel, Schleiermacher, Alexander von Humboldt, Hegel, Novalis, Friedrich Schlegel, Hölderlin, Wackenroder, Tieck, Fries, Schelling: fellépésük első évtizedében mutatja intellektuális karakterük legélesebben azon meghatározottság eredményességét, mely alatt együttesen felnöttek.” Uo. 175.

⁶⁷ „Das ganze äußere Verhältnis, der herrschende Geist derjenigen Epoche, in welche die erste Entwicklungs- und Bildungszeit eines Schriftsteller fällt, bestimmt oftmals den Charakter desselben, und behält in jedem Fall einen entscheidenden Einfluß auf seine

a történelem és a generációt meghatározó módon képviselő „elit” metszetében jelenik meg.

4

A XIX-XX. század fordulóján a generációs szakadék, mint narratíva abszolutizálódik. Durkheim már egyenesen úgy fogalmazott, hogy a generációs kontinuitással és a generációs különbséggel szemben egyedül az „ifjúság” az, ami perdöntő abban, mit nevezünk generációnak.⁶⁸ A generáció kérdése iránti megnövekedett érdeklődés mégis elsősorban az I. világháborúval állhat szoros összefüggésben. A háború majd annak következményei a szinkron aspektus előtérbe kerülését hozzák magukkal, hiszen a behívók a születési év alapján szerveződtek, s viláégés során az ifjabb nemzedékek gyakorlatilag megtizedelődtek. A *Nyugaton a helyzet változatlan* című személyes élményeken alapuló regény előszava mintegy sűrítve fogalmazza meg az alapállást:

Ez a könyv nem vád és nem vallomás.
Csak beszámoló szeretne lenni egy nemzedékről,
amelyet a háború elpusztított – elpusztított még akkor is,
ha a gránátok megkímélték⁶⁹.

A regényben a háború individualitástól eltávolodott ábrázolása egyúttal az elvesztett nemzedék kollektív identitását is jelenti: „fiatal vagyok, húszesztendős; de az életből nem ismerek semmi mást, csak a kétségbeesést, a halált, a félelmet s legsztelenebb felületességek összekapcsolódását a szenvedés örvényével. (...) S velem együtt látja ezt minden korombeli ember itt és odaát, az egész világon,

112

ganze nachherige Laufbahn.” Vö: SCHLEGEL *Geschichte der alten und neuen Literatur. Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1812.* Regensburg, 1911, 239. Idézi: WEIGEL 2006, 128.

⁶⁸ 1902/03-ban tartott pedagógiai előadásaiban így fogalmaz: „*Einer kosmopolitischen Generation folgt eine Generation, die ein enges nationales Ideal hat, oder umgekehrt. Auf den Pessimismus folgt der Optimismus, auf den religiösen Dogmatismus der Anarchismus usw. Diese moralische Zusammenhanglosigkeit der Generation birgt die Gefahr, aus der moralischen Evolution eine Folge von Stößen, von Erschütterungen zu machen, die die geschichtliche Entwicklung in die verschiedensten Richtungen lenkt, wenn man keine Vorsorge trifft, daß sich die verschiedenen Generationen so rasch und vollständig wie möglich annähern.*” / „Egy kozmopolita generáció követi azt, ami egy szűk nemzeti ideállal bír vagy fordítva. A pesszimizmusra optimizmus következik, a vallási dogmatizmusra anarchizmus stb. A nemzedékek erkölcsi értelemben vett összefüggés nélkülsége azt a veszélyt rejti, hogy az erkölcsi evolúciót halmazok sorává, zürzavarrá teszi, ami a történeti fejlődést különböző irányokba vezeti, ha nem gondoskodunk arról, hogy a különböző generációkat lehetőséghez mértén gyorsan és egészében közelebb hozzuk.” DURKHEIM: *Erziehung, Moral und Gesellschaft* 284. Idézi: DKdG 2008, 227.

⁶⁹ REMARQUE 1985, 5.

velem együtt éli át az én nemzedékem. Mit csinálnak majd az apáink, ha egyszer fölállunk, eléjük lépünk és számadást követelünk?”⁷⁰ A kohorsz-generáció tagjait azonos történelmi tapasztalatok formálják, élményeiket hasonló módon dolgozták fel és ezek generációs tudatként kollektív emlékezetként rögzültek, de a közölhetetlenség éles cezúrája egyúttal el is választja őket a társadalmi életvilág többi csoportjától.

Karl Mannheim 1928-as *Das Problem der Generationen* (A generációk problémája)⁷¹ című művében a generációt nem szociológiai értelemben vett csoportként, hanem pusztán összefüggésként aposztrofálja.⁷² Az osztályhelyzet analógiáján keresztül megközelített nemzedék tagjai olyan individuumok, akik egymással összekötve érzik magukat anélkül, hogy konkrét közösséget alkotnának. Magát a generációs közösségiesedést három feltétel teszi lehetővé: azonos kulturális kontextus, kronológiai egyidejűség, illetve az események ugyanazon élet- és tudatrétegből való érzékelése. A szociológia számára használható kategória kialakítása érdekében Mannheim a generációfogalommal kapcsolatos korábbi vitákat először két irányvonalra redukálja: egy pozitivistá és egy romantikus-történelmi modellre. Az első a kvantifikálhatóság ideálját szem előtt tartva az emberlét határadatainak mennyiségi, míg a második annak kvalitatív, belső megragadását tűzi ki céljául.

A pozitivistá megközelítés az emberi sorsot (élet-halál) térbeli formájában, annak csak számszerűen fixálható módjában ragadja meg, s minden más adatot csak olyan különös viszony kifejeződésének tart, amelyek az emberlét meghatározott formájával együtt eltűnnek.⁷³ Az irányvonal törekvésének középpontjában egy, a történelmi ritmusra alkalmazható általános törvény fellelése nyomja rá a bélyegét, mely lényegében elválaszthatatlan a XIX. század haladás-konceptiójától. Ennek érdekében a biológia szférájából tett ugrás által tesznek kísérletet a társadalmi és szellemi változásokat megértésére, vagyis *expressis verbis* a természeti szellemre való közvetlen hatását vallják. A társadalomtudományok XIX. század elejei megalapozása ugyanis sokszor a biológiai öröklés újonnan

⁷⁰ REMARQUE 1985,181-182.

⁷¹ http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0100_gen_de.pdf Az oldalszámokra való hivatkozás a pdf dokumentumra vonatkozik

⁷² „Die Einheit einer Generation ist zunächst gar keine auf konkrete Gruppenbildung hinstrebende soziale Verbundtheit, wenn es gelegentlich auch dazu kommen mag, daß das Faktum der Generationseinheit zur bewußten einheitsstiftenden Unterlage konkreter Gruppenbildung wird (z.B. die Jugendbewegung in der Moderne)” / „A nemzedékek egysége eredetileg egyáltalán nem konkrét csoportképzésre törekvő társadalmi összetartozás, bár megesis, hogy a nemzedéki egység ténye a konkrét csoportképződések tudatos, egységet teremtő alapjává válik (mint például a modern ifjúsági mozgalmában).” MANNHEIM 1928, 13.

⁷³ Uo. 5.

kidolgozott modelljén nyugodott, hiszen az egyes individuum kettős természettel rendelkezik. Egyrészt egy genealógiai szériához, másrészt egy vele egyidejű társadalomhoz tartozik – a korabeli pozitívizmus álláspontja szerint viszont csak az első vizsgálható „pozitív”. Ezt a redukzív felfogást képviseli már Comte is, aki szerint a társadalom a biológia törvényeivel összhangban fejlődik, s ahogyan a biológia egyik központi törvénye a reprodukció (mindegyik élőlény egy másiktól származik), úgy a társadalomban is ez a helyzet: „a halottak uralkodnak az élőkön” – hiszen minden jelenkori társadalom múltbéli alapul. Ezért minden társadalmi viszony analízise genetikusan analízissel kell, hogy kezdődjön, tehát a generációs továbbadás dinamikájának magyarázatával, mert ezen törvényszerűség felvázolásán nyugszik a társadalom újjászervezése is. „*A társadalomfilozófia szükségszerű bevezetésének tekintett természetfilozófia (...) az alábbi három nagy tudományt foglalja magába: csillagászat, kémia és biológia. Közülük az első közvetlenül a pozitív szellem eredeti forrására, az utolsó ugyanezen szellem alapvető rendeltetésére utal.*”⁷⁴ John Stuart Mill *A System of a Logic, Ratiocinative and Inductive* (A deduktív és induktív logika rendszere, 1843) című munkájában a mellett érvel, hogy a generációk törvényszerű módon követik egymást, a generációk közti szabályozott továbbadásnak ezért a társadalom modern tudományának középpontjában kell állnia. A társadalom különböző állapotai „hasonlóan a fizikai test különféle alkataihoz illetve különböző életszakaszaihoz, olyan állapotok, melyek nem csak egy szervhez vagy funkcióhoz, hanem az egész szervezethez tartoznak.”⁷⁵ A generáció analitikus egységének fogalma viszont azt eredményezi Mannheim szerint, hogy az emberlét biológiai korlátozottságból és az életkorok rétegeiből előálló adatok a szellemtörténetet pusztán „időtáblává” változtatják.⁷⁶ A generáció kvantitatív oldalról való megragadása voltaképpen annak „működési időtartamra” (Wirkungsdauer)⁷⁷ való formális redukcióját jelent, ez az esetek többségében 30 év. Így jár el Comte is, aki szerint ha az individuum átlagos élettartama meghosszabbodna vagy megrövidülne, úgy ez magával vonná a haladás tempójának változását. Az emberi nem lassú fejlődésének voltaképpen épp ez a 30 éves átlagos generációtartam az oka. A pozitívizmus itt vázolt formális intervallumteóriája Mannheim számára tartalomnélküli, ezért elutasítja azt.

⁷⁴ COMTE 1979, 352. Kiemelés tőlem

⁷⁵ „(...) like different constitutions or different ages in the physical frame, they are conditions not of one or a few organs or functions, but of the whole organism.” J.S. MILL: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*. London, 1843, 595. Idézi DKdG 2008, 204. Mill művére maga Comte is felhívja a figyelmet. Vö: COMTE 1979, 214f.

⁷⁶ Csakhogy a történelmi kronológia önmagában vak a történelmi jelentésekre. Kant ebben az értelemben követelte, hogy „a kronológia igazodjék a történelemhez, s ne fordítva a történelem a kronológiához.” KANT: *Anthropologie* (1798). VI, 503. Idézi: KOSELLECK 2003, 165.

⁷⁷ MANNHEIM 1928, 6.

Az elsősorban Németországban jellemző romantikus-történelmi iskola ezzel szemben a kvantitatív, megmérhető időnek a csak kvalitatíve megragadható élményidővel való szembeállításán alapszik.⁷⁸ Dilthey nívuma⁷⁹ Mannheim szerint két dologban érhető tetten: egyrészt összekapcsolja a szellemi mozgások *után-élhető* (nacherlebbares) szemléletét a generációs egységekkel, másrészt a nemzedékek felnövekvő, befogadó periódusának vizsgálatával mélyebben tudja megragadni mind az egymásra következést, mind az egyidejűséget. Az egyidejű szellemi hatások vizsgálata ugyanis mélyebb, szellemtörténelmi érvénnyel bír, mint a pusztán kronologikus rend. Dilthey megközelítése viszont azzal az eredménnyel jár, hogy a pozitivisták ideál, a csak matematikailag számolható kvantitatív probléma kvalitatív problémává alakul át: a generációs időköz (Generationsabstand) pusztán belülről *után-élhető* (nacherlebbar) idővé, míg a generációs egyidejűség (Generationsgleichzeitigkeit) tisztán belsőleg identikus meghatározottsággá válik.⁸⁰ A Lét és idő egyik lábjegyzetének tanúsága szerint az itt jelentkező problémára Heidegger is felfigyelt:

A történelmi sors nem egyedi sorsokból tevődik össze, mint ahogy az egymással sem fogható fel több szubjektum együttes előfordulásaként. Az ugyanabban a világban való egymássalétként és meghatározott lehetőségekre való elhatározottságban a sorsok már eleve irányítottak. Csak a közlésben és a harcban válik szabaddá a történelmi sors hatalma. A jelenvalólét sorsszerű történelmi „nemzedékében” és nemzedékével (in und mit seiner „Generation”) alkotja a jelenvalólét teljes, tulajdonképpeni történést.⁸¹

A vitális (biológiai) és a szellemi között Mannheim szerint a társadalmi szféra (soziale Geschehen) közvetít. Ezzel egy olyan egymásra épülő háromszintű modell jön létre, amivel paralel módon beszélhetünk a generációfogalom aspektusairól. A vitális vagy biológiai szintnek megfelelő korosztály (Generationslagerung) eszerint csak pusztán lehetőség, s elhatárolódik az olyan konkrét csoportképződésektől, amelyek „vitálisan, egzisztenciálisan előrefutó kapcsolat alapján fundálnak” (család, rokonság) vagy valamilyen érületen (Gesinnungsgemeinschaften) alapulva tudatos, reflektált alapítás által működnek. A mannheimi generációs-egyidejűség (Generationsgleichzeitigkeit) így tulajdonképpen a heideggeri sors (Geschick) fogalom pontos megfelelője. Az osztályhelyzethez (Klassenlage) hasonlóan a korosztályban az ember „találja magát” függetlenül attól, hogy arról tud-e vagy ahhoz számítja-e magát. A korosztály az emberi létezés biológiai

⁷⁸ MANNHEIM 1928, 10.

⁷⁹ Uo. 9.

⁸⁰ „Aus dem Problem des nur mathematisch Zählbaren wird ein Problem des Qualitativen, das nur nacherlebbar ist: Generationsabstand wird innerlich nacherlebbarer Zeit, Generationsgleichzeitigkeit zu einem innerlichen Identisch-Bestimmtsein.” Uo.

⁸¹ HEIDEGGER 2001, 442.

oldalának kéznéllevőségén (az élet és halál illetve az életkorok faktumán) alapul, a társadalmi fenomén erre rakódik rá (ez a második, közvetítő szint), de abból nem vezethető le, mert olyan kvalitatív egyéni szuperadditumot tartalmaz, ami reduktíve megragadhatatlan – hasonlóan a Dilthey-i generációfogalom belső aspektusához. A korosztály specifikus (el)helyeződés eredménye, ami a történeti-társadalmi létezés mint az események meghatározott játéktérre vonatkozik, s egyúttal a megélés és gondolkodás specifikus megragadását teszi lehetővé. Minden elhelyeződés ugyanis magában foglal egy olyan meghatározott viselkedés-, érzés- és gondolkodásmódot, ami ennek az elhelyezkedésnek a súlypontjából érthető meg a szociológia segítségével – ezt nevezi Mannheim inherens tendenciának⁸² (die einer Lagerung „inhärierende Tendenz”).⁸³ Konkrétan ez azt jelenti, hogy egy meghatározott osztályhelyezethez hasonlóan a korosztály számára is csak a társadalmi-szellemi tért kitöltő élmény-, gondolkodási- és érzéstartalmak egészének meghatározott aspektusából, szeletéből mutatkozik meg a társadalom.⁸⁴ Ezen egyidejűség tehát nem egy évszám szociális faktuma, hanem Dilthey-hez hasonlóan „belsőleg utánélhető idő” (innerlich nacherlebte Zeit). A társadalmi térben értett generáció és a vitális szinten elhelyezett korosztály különbségét Mannheim egy hipotézissel világítja meg: tételezzük fel, hogy adott generáció örökké él, s nincs azt követő másik.⁸⁵ Ehhez képest a ténylegesen egzisztáló nemzedékek a következő sajátosságokkal bírnak:

1. A kultúrahordozók folyamatos újonnan „játékba” kerülése, illetve az ezzel járó újszerű hozzáférés (neuartige Zugang) a kultúrjavakhoz.
2. A régebbi kultúrahordozók eltávovása, amihez szociológiai értelemben szükségszerűen hozzátartozik a korábbi tartalmak (el)felejtése. Az elmúlt élmények (Erlebnis) – amennyiben az új szituációhoz is illeszkednek – kétféleképpen mégis jelen lehetnek a következő nemzedék számára: tudatos előképként (pl. a Francia Forradalom és a későbbi forradalmak) vagy reflektálatlan, tömörített, virtuális formában (pl. egy szerszám konkrét alakja, mely Heideggerrel szólva egy már mindig is előzetesen adott eszköze részésként rámutató jelleggel bír magára az összefüggésrendszerre). Az emlékezet ebben az értelemben tehát elsajátított (angeeignet) vagy magától kialakult (selbsterworbener)⁸⁶ is lehet.

⁸² MANNHEIM 1928, 16.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Ahogyan a proletariátus is valószínűleg a kultúrjavak egy bizonyos, rétegének megfelelő módján részesedik. A középkori keresztény kultúra ugyanígy más tartalmakat tett lehetővé a klerikusoknak, másokat a laikusoknak stb. Mindez Mannheim szerint nem a történelemből, hanem az osztálytársadalmi sokféleségben található rétegek helyzetéből érthető meg.

⁸⁵ MANNHEIM 1928, 17.

⁸⁶ Vö: Assmann emlékezettel kapcsolatos gondolatai – ASSMANN 2004, 29-87.

3. A mindenkori nemzedékhez tartozó egyének a történeti folyamat csak időben korlátozott fejezetében vesznek részt. Fontos azonban különbséget tenni a kronologikus egyidejűség és az eseményekben illetve élettartalmakban való részvétel között. Könnyű belátni, hogy az 1800 körül született kínaiakat és németeket nem köti össze közös történeti-társadalmi élettér.
4. Az akkumulált kultúrjavakat folyamatosan továbbadják – hozzáátve, hogy az új élethelyzetbe problémamentesen illeszkedő beállítódások és tartalmak passzív formában adódnak tovább.
5. A nemzedékváltás folyamatossága.

A mannheimi modell harmadik szintjét a generációs egység (Generationseinheit) képezi, ami közös élmények *tudatosan hasonlító* feldolgozásának szellemi egységét jelenti. „Egy csoportba való beolvadás nem csak azon értékelő funkciók átvételét jelenti, melyek az adott csoportot karakterizálják, hanem a dolgokat azokban az „aspektusokban”, a fogalmakat abban a jelentésnűánszal, a lelki-szellemi tartalmakat abban az alakjukban való felfogását is, ahogyan az a csoport számára létezik. Valamely csoportba tartozás másfelől azoknak a forma- és alakintencióknak a felvételét is jelenti, melyekből kiindulva az újonnan felbukkanó benyomások, eredmények egy messzemenően átfogó irányban válhatnak feldolgozottá.”⁸⁷ A különféle csoportok aztán olyan dinamikus- antinomikus egységet alkotnak, ahol azok polaritása a második (társadalmi) szintről érthetők meg⁸⁸ (példa lehet erre a Francia Forradalom megítélése a korabeli „liberális” vagy „konzervatív” oldalról). Hiszen ahogyan Kant megfogalmazta: „különböző, összerakott dolgokat megfeleltetve [...] pontos fogalmakhoz egyáltalán nem jutunk.”⁸⁹

Mannheim generációelmélete paradigmatis, olyan kanonizált munkává vált, ami a generációkutatás számára állandó és megkerülhetetlen hivatkozást jelent.

⁸⁷ „Hineinwachsen in eine Gruppe bedeutet nicht nur, jene Wertungen vollziehen, die diese Gruppe charakterisieren, sondern die Dinge in jenem "Aspekt", die Begriffe in jener Bedeutungsnuance, die seelisch-geistigen Gehalte in jener Gestalt erfassen, in der sie für die Gruppe präsent sind. Sich mit einer Gruppe verbinden heißt ferner, jene Formungs- und Gestaltungsintentionen in sich aufnehmen, aus denen heraus neu auftauchende Eindrücke, Ereignisse in einer weitgehend vorgeschriebenen Richtung verarbeitet werden können.” MANNHEIM 1928, 28.

⁸⁸ Vö: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. KOSELLECK 2003, 241-298.

⁸⁹ KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Második rész, 36.§. Idézi: KOSELLECK 2003, 246.

Kosellecknél nem találunk a mannheimihez hasonló generációkonceptiót, azt viszont vizsgálat tárgyává tehetjük, hogy – a metaforikus használaton túl – milyen összefüggésben kerül elő nála a „generáció” problémája. A helyzet tisztázásának érdekében szükséges előzetesen megjegyezni, hogy a II. világháború utáni években komoly kétségek merültek fel a generációfogalom történettudományokban való használhatóságával kapcsolatban. Hans Jaeger *Generation in der Geschichte* (Generációk a történelemben, 1977) című írásában például kijelentette, hogy a generáció nem alkalmas eszköze a periodizációnak (*kein geeignetes Mittel der Periodisierung*), bár elismeri azok szemléletileg termékeny voltát a történettudományban. A történeti változások jó része ugyanis könnyen belátható módon transzgeneratív, ezért nem világíthatóak meg valamilyen klasszikus nemzedékelmélet segítségével, a transzgenerativitás miatt sokkal inkább struktúrákról kell beszélnünk. Koselleck ebben az értelemben használja a struktúrát, mint ami olyan összefüggéseket ragad meg időbeliségük szempontjából, melyek nem merülnek ki az egykor megtapasztalt események szigorú egymásutánjában. A strukturális adottságok beépülnek a mindenkori eseményekbe, de azokat nem a kronológiai „korábbiság” értelmében előzik meg (például az államberendezkedés formái nem változnak meg máról holnapra, de meghatározzák a politikai cselekvés lehetőségkörét). „A struktúrák és változásaik mindaddig tapasztalati szinten is tetten érhetők, míg időtartamuk nem haladja meg a mindenkori nemzedékek emlékezetét. Akadnak persze olyan struktúrák is, melyek annyira maradandóak, hogy beépülnek a szereplők tudattalanjába, ott megőrződnek, sőt egyikük-másikuk olyan lassan változik, hogy az érintettek észre sem veszik.”⁹⁰ Ilyen esetekben a társadalomtudomány és a történettudomány az illetékes, mert „mindkettőnek nagyobb a fésztyája, mint az egymást átfedő nemzedékek összefonódó emlékezete.”⁹¹ A struktúrák tehát ebben az értelemben egyénfeletti és személyközi, túlmutatnak az eseményekben részt vevő személyek kronológiailag azonosítható tapasztalati terén (Erfahrungsraum).

Más részről elsősorban a fogalomtörténeti vizsgálódások mutattak rá arra, hogy a „generáció” szó az újkorban korántsem mentes olyan előzetes értelmezésspektusoktól, melyek erősen megkérdőjelezzik annak neutrális kategóriaként való alkalmazást.⁹² Werner Krauss 1947-ben megjelent *Das Ende der Generationsgemeinschaft* (A generációs közösség vége) című könyvében a generációs tudatot a tradicionális renddel szembeni polgári társadalom győzelmeként aposztrofálta, ami a fogalom társadalomtudományi használhatóságát erősen leszűkítette. Kosellecket követve a modern generációtapasztalat a korábbi történeti időszakoktól radikálisan eltérő időmeghatározást foglal magában,

⁹⁰ KOSELLECK 2003, 168.

⁹¹ Uo. kiemelés tőlem.

⁹² Mannheim generációkonceptiójának történeti elemzése például azt mutatta ki, hogy egy nemzeti térben való szociális elitre koncentrált (fiatal polgári származású és képzésháttérrel rendelkező férfiak), a nemek közti különbségre pedig egyáltalán nem fordít figyelmet.

nevezetesen a jövőre szegeződést.⁹³ A modern generáció fogalma olyan alapvetően diakrón reflexivitásokat hordoz, melyek aztán temporálisan maguk is folytonosan alakokat váltanak. Az 1968-ban oly sokat hangoztatott „megható mondás: 'Ne bízz senkiben harminc fölött!', melyre oly büszkék voltak a diákok, meglehetősen igaz volt, de csak úgy lehetett igaz, hogy tíz évvel később éppen ezeket a diákokat tette igaztalanná.”⁹⁴ A modern társadalmakban a férfi-nő „kizárás” szülő-gyerek kizárását és a generációk váltakozó egymás-mellett élését eredményezi, ami az „előtt és után” törése által egy *hangsúlyosan állandó feszültségteret generál*. Ebből adódóan megkerülhetetlen problémává válik a szinkron és diakrón elemek szimultán jelenlétének analitikus elkülönítése illetve együttes ábrázolása. S a historizmus épp ezen a ponton bonyolódott egy nehezen feloldható ellentmondásba. Amennyiben a nemzedékeket atomisztikus-individuális egységeknek tartjuk, ezek tagadhatatlan származott és öröklött elhelyeződése épp a kiindulópontban rögzített individualitást kérdőjelezi meg. Az ellentmondás egyik lehetséges történetelméleti feloldását a *tapasztalati tér* és *elváráshorizont* kosellecki kategóriái jelenthetik, ezek azonban formális antropológiai kategóriák révén túlmutatnak a nemzedékek mindenkori különös meghatározottságain.

Koselleck történetelméleti tárgyú írásaiban viszonylag gyakran találkozunk a generativitás *fogalmával*. A német gondolkodó felfogásában ez a *historika* egy olyan kvázi-transzcendentális meghatározottsága, amelyben „benne rejlik a végesség, ami annak időbeli előfeltételeihez tartozik, hogy mindig új lehetséges történetek szülessenek.”⁹⁵ Részben megfelleltethetjük tehát a mannheimi vitális-biológiai szintnek, mint metahistorikus végességhatározást,⁹⁶ de azon egyúttal túl is mutat, amennyiben Koselleck „természetes nemiségként” határozza meg,⁹⁷ ami a férfi és nő relációján keresztül a szülők és gyermekek, valamint a generációk viszonymeghatározásához vezet.⁹⁸ Ez utóbbi azonban csak olyan antropológiai szintváltás által jelenhet meg, ami egy zoológiai adottságból általános emberi valóságot hoz létre: „a generációk kényszerűen egymásra következő sora, azok önmagukat továbbnemző faktikus és időbeli átfedésében, mindig új kizárásokhoz vezet, a belső és külső diakrón meghatározásaihoz, a mindenkori generációspecifikus tapasztalati egysége *korábbjához* és *későbbjéhez*.”⁹⁹ A generációk sora különböző, egymást részben átfedő tapasztalati tereket hoz létre, amik rétegekként különül(het)nek el. Tulajdonképpen a heideggeri belevettségnek megfelelően a Dasein egy már mindig kész „világba” születik bele, s ehhez diakrón konfliktusok lehetőségei illeszkednek. „A történelem számára

⁹³ Vö. a 2 fejezettel

⁹⁴ KOSELLECK 2004, 163.

⁹⁵ KOSELLECK 2004, 162.

⁹⁶ KOSELLECK 2010a, 34.

⁹⁷ KOSELLECK 2004, 162.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. Kiemelés az eredetiben.

konstitutív feszültség a korábbi és későbbi közt, sőt a 'túl korán' és 'túl későn' is épp a generativitás, a születés és halál ezen természetes előzetességén alapul.”¹⁰⁰ A nagy részben generációspecifikus tapasztalatok ugyanakkor eredendően (bár kisebb-nagyobb mértékben) feszültségekkel terheltek (mint például személyes életünkben a nevelés és az emancipáció, a saját és átvett tapasztalat feszültsége). Mindez azonban azt is jelenti, hogy – egy kvázi heideggeri alapokon álló történeti antropológia nézőpontjából – a vitális és szociális szint manheimi megkülönböztetése pusztán formális lehet. Nézzünk egy konkrét példát erre a komplex diakrón feszültségtérre!

*Emlékezetszilipék és tapasztalatrétegek – a világháborúk társadalmi tudatra gyakorolt hatása*¹⁰¹ című írása kísérletet tesz az egyénenként különböző megérintettség (Betroffenheit) elemzésére egy generációelméletileg kitüntetett (egyidejűleg az időintervallum és kohorsz-generáció illetékessége alá tartozó) esemény kapcsán. A vizsgálat módszere és a fenomenológiai redukció között első pillantásra szoros kapcsolat mutatható fel. Koselleck mindenekelőtt fontos módszertani előfeltételként rögzíti a szinkron (a háború alatt tudatra befolyást gyakorló élményszint) és a diakrón (háborút követő tudatformáló emlékezetszint) faktorok analitikus elkülönítésének szükségességét. A szinkron faktorokat összefoglaló néven háborús élményekként lehet meghatározni, s két meghatározó mozzanatra bonthatók fel:

1. Értelemadás, viselkedésmódok és beállítódások. A háborús élményektől afficiált és arra reagáló tudatra a közvetlen élmények, tapasztalatok ismételt hatást gyakorolnak. Más szóval egy folyamatról van szó, mely hermeneutikai körként működve de facto állandó feszültségben tarja a tudatot. Minden élmény természetesen azokon az eseményeken nyugszik, amikbe az érintettek (Betroffene) és a cselekvők belebonyolódtak.
2. A tudatformáló élménytartalom felértékelődése, s tipikus szituációkhoz való hozzárendelődése. Ez olyan eseménystruktúrákat, pontosabban előzetes strukturáltságra szert tevő eseményeket jelent, mint a lövészárk- vagy bombaháború, a táborokban való élet és halál, a társadalmat átítató kollektív pszichózis vagy hisztéria betörése az intim szférába.

Az eseményeket megélő és feldolgozó tudat azonban már előzetesen megformált, egy „tisztán háborús tudat” fenomenológia értelemben nem izolálható. A háború

¹⁰⁰ „Die für die Geschichte konstitutive Spannung zwischen früher oder später, ja selbst Zufrüh und Zuspät, fußt auf eben dieser naturalen Vorgabe von Generativität, Geburt und Tod.” KOSELLECK 2010a, 34.

¹⁰¹ *Erinnerungsschleusen und Erfahrungsschichten. Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein.* In: KOSELLECK 2010a 265-287.

maga csak az azt megelőző időből származó társadalmi tudatformák „szűrőjén” keresztül érhető el.¹⁰² Ezekből Koselleck ötöt különböztet meg:

1. Mindenfajta előzetes tudatformálódás nyelvi közösségen alapszik (nyelvképeken, metaforákon, toposzokon, fogalmakon illetve textualizáción és az általában vett artikuláció és kimondás képességének lehetőségén). A háború előtti kollektív nyelvi normák (Vorgabe) az átélt tapasztalatok nyomására természetesen megváltoz(hat)nak.
2. A nyelvi hagyománnyal szorosan összekötve öröklött, azzal szorosan összekötődő vallási bizonyosságok (Gewißheit), világnézeti önértelmezések (weltanschauliches Selbstdeutung) és ideológiai elgondolások (ideologische Entwürfe). Ezek szintén előzetesen formálják meg az aktuálisan át- és megélt tapasztalatok kifejeződését és kifejezhetőségét, de szűrőként funkcionálva egyúttal szelektálhatják is azt. Összességében egy olyan nyelvi univerzumban tételeződő tudatháztartásról beszélhetünk, mely akár át is lépheti a nyelvben előzetesen rögzített határokat.¹⁰³
3. Valamely politikai cselekvésegységhez (Handlungseinheit) való mindenkori hozzátartozás. Természetesen elsősorban az államot kell megnevezni, mivel az épp a háborúba való belebonyolódásért felelős legfontosabb politikai cselekvésközösségről (Handlungsgemeinschaft) van szó. De ide sorolhatók a politikai szervezetek (pártok, Bundok), egyúttal az egyházak is.
4. Analitikusan differenciálható generációk (vagyis kohorszok). Mindenfajta közösség illetve közösségtudat ellenére különböző tudatformáló erővel bírnak a háborús élmények attól függően, hogy ennek alanya fiatal, felnőtt

¹⁰² Érdemes itt a heideggeri megértés Vor- és Als-Struktur elgondolásának analógiájára felhívni a figyelmet. „Az értelmezés nem a csupasz kéznéllevőt ruházza fel 'jelentéssel' és tapasztalhoz hozzá értéket, hanem a világonbelüli utunkba kerülőnek mint olyannak már eleve van a világmegértésben feltárult valamilyen rendeltetése, melyet az értelmezés bont ki. (...) Ez az értelmezés mindenkor valami előzetes birtoklásán (Vorhabe) alapul. Mint megértés-elsajátítás valamilyen már megértett rendeltetésegészhez viszonyuló megértő létben mozog. (...) Az értelmezés mindenkor előretékintésen (Vorsicht) alapul, ami az előzetesen birtokolthoz egy meghatározott értelmezhetőség felől 'nyúl hozzá'. (...) az értelmezés akár véglegesen, akár fenntartással, kiválasztott egy meghatározott fogalmiságot; már eleve egy előrenyúláson (Vorgriff) alapul.” Kiemelés az eredetiben. HEIDEGGER 2001, 179-180. Vö. Uo. 32.§

¹⁰³ Mint például a háborús barát-ellenség oppozíció meghaladása 1914 karácsonyán. Az Ypres mellett állást elfoglaló németek feldíszítették a lövészárkokat, majd elénekelték a *Stille Nacht*-ot. A szemközti árkokban az angolok szintén énekelni kezdtek, majd a senki földjén találkozáskor kicserélték az ellátmányt, barátkoztak, „karácsonyoztak” – mindezt az egy héttel korábbi heves tűzharc után.

vagy öreg. Az 1870/71-es háború veteránjai és az I. világháború ifjú önkéntesei (Freiwillige) másfajtaképpen élik meg ugyanazon eseményeket, s ez a generációs vetődés (Generationsverwerfung) megjelenik az I. és II. világháború között is. Az SS vezető elitjéhez tartozók például kivétel nélkül 1900 után születtek, így a „Nagy háborúról” legfeljebb passzív (gyermekkori, civil) tapasztalatokkal rendelkezettek. Ezzel az abszolút korosztályhatárok (kohorszok) kijelölése is lehetővé válik, bár eltérő súllyal játszanak szerepet a két háborúval kapcsolatban (gondoljunk csak a 16 és 60 év közöttieket mozgósító Volkssturmma).

5. A nemek és a család potenciálisan különböző szerepeket vonnak maguk után. Az I. világháborúban erősebb a feszültség a front és a haza között, a két oldal világosabban elválik egymástól a megélt tapasztalatok tekintetében, míg a másodikban a határ elmosódik, ozmotikussá válik (a totálissá váló háború kérdéssé teszi a civil státusát).
6. Osztály- és rétegekritériumok. A gazdaságilag vagy társadalmilag meghatározott osztályhoz való tartozás nyilvános vagy rejtett, ámde viszonylag homogén tudatformálással jár együtt, még akkor is, ha ezt a korábban megnevezett faktorok alapján tovább is kell árnyalni.

Valamennyi előzetes tudatformáló faktor egyszerre működik (szinkron), bár helyzettől függően különböző súllyal eshetnek latba.

Az eredmény- és élménystruktúráktól, illetve a társadalmi tudatformálódás meghatározottság-struktúráitól meg kell különböztetni az, amit az emberek a háború alatt és *csakis annak hatására* kellett, hogy kidolgozzanak. A háború által előhívott egzisztenciális feladatok és új kihívások semmiképpen sem alkotnak egészet azokkal az előzetes strukturális meghatározottságokkal, amikbe az aktuális tudat beágyazódik. Nyilvánvalóan jelentős különbség mutatkozik annak megfelelően, hogy az aktív parancsfunkciók vagy épp az áldozati elszenvedő meghatározottságok dominánsak.¹⁰⁴ Az idő-terminológiára átfordítva a háborús események során olyan nóvum jelenik meg, amely a korábbiakból levezethetetlen, tehát olyan időbeli minimum villan fel, mely az „előtte” és „utána” között generálódik, megbontva a korábbi tapasztalat és várakozás közti kontinuitást, melyet aztán újra helyre kell majd állítani. A háborús események hatására az előzetesen adott társadalmi normák tehát megváltoznak. Kulcskérdés itt annak mérlegelése, hogy az előzetesen adott társadalmi tudatot megváltoztató háborús eredmények és azok közös struktúrája bír-e itt primátussal avagy a korábban felvezetett átöröklött tudattartalmak azok, amelyek a háborútapasztalatokat önnön sajátosságaikon belül formálják meg? Más szóval milyen mértékben formálja a nyelv, ideológia, politikai szerveződés, generáció, nem és család, osztálytudat a

¹⁰⁴ A skála széles. Gondolhatunk itt a tiszt/altiszt/katona, a tervező/végrehajtó elkülönítésre is.

háború által afficiált tudatot, illetve milyen mértékben változtatták meg ezeket a faktorokat az átélt háborús események és azok tudatformáló ereje? A kérdésre a háború diakrón hatásainak analitikus megközelítésével kísérhető meg a válaszadás. Technikai értelemben a fegyverszünet aláírásával ért véget mindkét háború, ez a háború által afficiált tudat státusának megváltozását is jelenti. A háborús élményekből háborús emlékek lesznek, ahol azonban mélyreható különbséget jelent, hogy győztesről vagy vesztesről van-e szó. Fontos megjegyeznünk, hogy a tapasztalatok szerint az emlékek nem bírnak valami állandó és stabil, változatlanul továbbadódó formával, esetünkben inkább a háború következményeinek emlékeztetőre gyakorolt átformálásáról kell beszélnünk (két szélső esetet említve ez lehet az emlékek elnyomása/elfojtása, de akár azok felmagasztalása is). „Nincs olyan elsődleges tapasztalat, mely közvetíthető lenne, hiszen a tapasztalatot az tünteti ki, hogy éppenséggel nem közvetíthető. (...) Ha pedig ez az állítás igaz, (...) akkor magától adódik a következtetés: semmilyen emlék nem folytonos, és a másodlagos tapasztalásnak az a feladata, hogy folytonosságot teremtsen.”¹⁰⁵ Hogyan is lehetne tehát a tudat tovaáramló folyamatában a háborút magát izolálni? Hiszen minden korábbi szinkron faktor megújulva lép elő diakrón módon működve. Új nyelvtartalmak, ideológiák, sztereotípiák rakódnak le, elfedve vagy elnyomva az eredeti tapasztalattartalmakat. Ehhez párosulnak azok a háború alatt szerzett tapasztalatok, melyek nem nyertek vagy eleve nem nyerhettek nyelvi artikulációt, de amelyek továbbműködnek az egyéni beállítódásokban és viselkedésmódokban anélkül, hogy ezzel a mindenkori tudat számot tudna, illetve sok esetben számot kellene, hogy adjon. A háborút követő, de a háborúra vonatkozó tudatrétegek tehát sokrétegűek. Egyszerre származnak a háború előtti időből, a háború múltidejéből és ugyanennek a háborúnak az utólagos feldolgozásából. A tudat- és mentalitástörténet számára ezért mindig különösen nehéz a temporálisan elkülönített küszöböknek az elhatárolása,¹⁰⁶ mivel azok – *jelen esetben* – a fegyvernagyvást követően összesűrített vagy épp túlhaladott formában adódnak. Konkrét történelmi példa lehet erre az *áldozat* és a *felszabadulás* fogalmának az 1945 előtti Németországbeli és az 1945 utáni NSZK-beli jelentésében megmutatható különbség.¹⁰⁷ A túllépés egyik interszjektív megosztható, ismétlésstruktúrába tömörített kitüntetett formája Koselleck szerint a „politikai halálkultusz”, ami állami, intézményesített formában gondoskodik az emlékezet formálásához a hősi emlékművek, katonai temetők formájában.

¹⁰⁵ KOSELLECK 1999, 3.

¹⁰⁶ Lásd erről bővebben: HANSÁGI Ágnes: *Az idő archeológiája. A historika és az időrétegek modellje Reinhart Koselleck történetiségkonceptiójában*. In: Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, medialisitás*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003, illetve HORNYÁK Péter István: *Diszkontinuitás és fragmentálódás. Néhány gondolat Koselleck emlékezet-felfogásáról*. Nagyerdei Almanach 2013/2.

¹⁰⁷ KOSELLECK 1999, 3.

Az össztársadalmi térre vonatkozó mannheimi generáció szintje Koselleck felfogásában olyan rézsútos viszontmeghatározások mozzanatává alakul át, mely eleve diakrón tudatmeghatározottságok feszültségterében helyezkedik el, megkérdőjelezve ezzel a generáció önmagában vett kitüntetett pozícióját. Mikrotörténeti értelemben természetesen továbbra is beszélhetünk „élménygenerációról”, ami a megélt események általi emfatikus felüldetermináltságot jelenti – ez az élményeket szellemi szinten tudatosan feldolgozó mannheimi generációs egység (Generationseinheit) kvázi kiegészítőjévé lép elő –, de szociológiailag vagy történetileg bármilyen értelemben identikus szinkron generációról korántsem. Mannheim elmulasztja megkülönböztetni a nagyobb megrázkódtatásoktól mentes korszak társadalmi generációit a mélyen fekvő struktúrákat megrázkódtató történések eseménygenerációitól. Van azonban a generációfogalomnak egy olyan aspektusa, melyet eddig nem tettünk vizsgálat tárgyává. Ennek megvilágításához ugorjunk vissza röviden a XVIII. század végére. Koselleck szerint „a históriát (Historie) (...) amely elsődlegesen a megtörténtekekről való tudósítást, beszámolót, különösen pedig a történettudományt jelölte, a XVIII. század folyamán szemmel láthatólag kiszorította a 'történelem' (Geschichte). (...) Csakhogy a történelem elsősorban magát az eseményt, illetve az elkövetett vagy elszenvedett cselekedetek következményét jelenti.”¹⁰⁸ Nem kellene-e inkább a históriához, mint a történelemhez utalnunk a generációt? Más szóval nem arról van-e inkább szó, hogy a történetek elmondásának egy lehetséges *temporális* szervezőeleméről van szó, mely a kronológia mellé állítva hoz létre *relatív egészeket*? Hiszen a *Kritika és krízis* (Kritik und Krise) olvasása közben is támadhat az az érzésünk, hogy Koselleck írása voltaképp a nemzedékek *taktusával* él – anélkül azonban, hogy ehhez egy generációelmélet *állványzatát* kellene megácsolnia.

¹⁰⁸ KOSELLECK 2003, 52.

Felhasznált irodalom

- ASSMANN 2004: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck, Budapest-München, 2004.
- AUGUSTINUS 2007: Szent Ágoston vallomásai. Szent István Társulat, Budapest, 2007.
- Biblia. Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- COLLINGWOOD 1987: Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest, 1987.
- COMTE 1979: Auguste Comte: *A pozitív szellem*. Magyar Helikon, Budapest, 1979.
- CZERWINSKI 1993: Peter Czerwinski: *Gegenwärtigkeit. Simultane Räume und zyklische Zeiten, Formen von Regeneration und Genealogie im Mittelalter. Exempel einer Geschichte der Wahrnehmung* Bd.2. München, 1993.
- DILTHEY 1977: Wilhelm Dilthey: *Die Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und der Geschichte. Vorarbeiten zur Einleitung in die Geisteswissenschaften (1865-1880). Gesammelte Schriften Bd. 18*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977.
- DILTHEY 2005: Wilhelm Dilthey: *Das Erlebnis und die Dichtung. Gesammelte Schriften Bd. 26*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005.
- DKdG 2008: Ohad Parnes – Ulrike Vedde – Stefan Willer: *Das Konzept der Generation. Eine Wissenschafts- und Kulturgeschichte*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1855. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2008.
- FELBER 2008: Felber Tamás: *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatától a kulturális relativizmus provokációjáig*. In: Új Pedagógiai Szemle 2008. augusztus-szeptember. Online: <http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle-090930-10>
- GADAMER 2003: Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Osiris, Budapest, 2003.
- HEIDEGGER 2001: Martin Heidegger: *Lét és idő*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- HÉRODOTOSZ: *A görög-perzsa háború*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- HÉSZIODOSZ: *Istenek születése; Munkák és napok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- KANT 2006: Immanuel Kant: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- KELLNER 2004: Beate Kellner: *Ursprung und Kontinuität. Studien zum genealogischen Wissen im Mittelalter*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2004.
- KOSELLECK 1989: Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Taschenbuch Wissenschaft 757. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1989.
- KOSELLECK, Reinhart 1999: *Az emlékezet diszkontinuitása* (ford. Schein Gábor). In: 2000 [Kétezer], 1999/10, 3-8.
- KOSELLECK 2000: Reinhart Koselleck: *Zeitschichten*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2000.
- KOSELLECK 2003: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz kiadó, Budapest, 2003.
- KOSELLECK 2004: Reinhart Koselleck: *Historika és hermeneutika*. In: Vulgo 2004/2, 156-169.
- KOSELLECK 2010a: Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten*. Taschenbuch Wissenschaft 1926. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2010.

- KOSELLECK 2010b: Reinhart Koselleck: *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2010.
- MANNHEIM 1928: Karl Mannheim: *Das Problem der Generationen*. Online: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0100_gen_de.pdf Az itt használt online szövegváltozat Kölner: *Vierteljahrshefte für Soziologie* (7) 157-185, illetve 309-330. oldalán nyugszik.
- Metafizika: Arisztotelész: *Metafizika*. Lectum Kiadó, Szeged, 2002.
- PANOFSKY 1984: Erwin Panofsky: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Ford. Tellér Gyula. Gondolat, Budapest, 1984.
- Platón: *Törvények*. Atlantisz Kiadó, 2008.
- Poétika: Arisztotelész: *Poétika*. In: Poétika, Kategóriák, Hermeneutika. Kossuth Kiadó, 1997.
- POLÜBIOSZ: *Történeti könyvei*. Attraktor Kft., Máriabesnyő- Gödöllő, 2002.
- RANKE 2006: Leopold von Ranke: *Az újabbkori történelem szakaszairól*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) *Történetelmélet II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 1043-1050.
- REMARQUE 1985: Erich Maria Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan*. Árkádia, Budapest, 1985.
- THUKÜDIDÉSZ: *A Peloponnészoszi háború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- WEIGEL 2006: Sigfried Weigel: *Genea-Logik. Generation, Tradition und Evolution zwischen Kultur- und Naturwissenschaften*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2006.
- Vallomások: Szent Ágoston vallomásai. Szent István Társulat, Budapest, 2007.